

RÓNAI ZOLTÁN

Hét szó a görögről

El Greco

El Greco sírja

Pulvis, cinis et nihil
(Sírfelirat a toledói székesegyházban.)

„Hetedikén elhunyt Dominico Greco. Nem végrendelkezett. Felvette a szentségeket. A Régi Szent Domonkosba temették. Adott gyertyát.” Ezt róttá egy pap a toledói Santo Tomé plébánia halotti anyakönyvébe 1614 áprilisában; az egyházközségébe, melynek ma is jövedelmező kincse — 85 pezetáért mutatják meg — a festő egyik főműve: *Orgaz gróf temetése* hatalmas vászna. Egy héttel korábban reszkető kézzel írta alá Doménikos Theotokópoulos vagy Domenico Theotocópuli, másként Dominico Greco:

„Az ágyat őrizvén betegségben, melyet az Úristen nekem küldeni méltóztatott, értelmem, ismeretem és tudatom teljes birtokában, híven és vallván mindazt, amit a római Anyaszentegyház hisz és vall (...) kijelentem: mivel betegségem súlyossága nem engedi, hogy maga végrendelkezzem (...) Jorge Manuel Theotocópulit, Jerónima de las Cuevas-tól született fiamat bízom meg, aki bizalmat érdemlő, lelkiismeretes személy, hogy helyettem írnok előtt végrendeletet (...) És ezennel visszavonok minden más végrendeletet, hagyományozást és felhatalmazást (...). Toledóban, 1614. március 31-én...”

A 332. lapnál nyitott halotti anyakönyv ma a Szent Kereszt Múzeum pompás, reneszánsz épületében látható a mester késői remeke, a Rilke által annyira csodált és megénekelte *Mária mennybemenetele* lábánál. (*Szeplőtelen Fogantatásként* készült, s így is szerepel a múzeumban, de nemzedékek láttak benne mennybemenetelt.) Sír helyét ma emléktábla jelzi Santo Domingo el Antigo kolostortemplomában, maradványai azonban — úgy tűnik — már régen nincsenek ott. A festő fia és a ciszterci apácák között viszály támadt egy megbízás miatt, és Jorge Manuel második felesége 1629-ben kelt végrendeletében már a San Torcaz (Szt. Torquatus) templombeli családi sírboltról beszél. Egy sokat idézett XVIII. századi művészeti író, Antonio Palomino viszont a San Bartolomé egyházat emlegeti. Összetévesztették az egymáshoz közel fekvő két templomot, vagy Greco csontjainak második sírjukban sem volt nyugovásuk? Vagy talán mégis az első kriptában maradtak, s ezért találták a kutatók a boltozatot, az Alcocer-család temetkezőhelyét két részre osztva? Csak az biztos, hogy porai szeretett városának porával keveredtek. A sírja fölötti oltár számára festett képe *A pásztorok imádása* pedig később a főoltárra, majd 1954-ben a madridi Prado Múzeumba került.

Meglepetést kelthet, hogy Greco történetét halálával kezdjük. De ezt tette Manuel B. Cossío is klasszikus könyvében¹, mert sokáig ez volt a legbiztosabb adat, amit El Greco-ról tudni lehetett, bár Palomino tévedéséből következően ez is rosszul szerepelt a könyvekben: szerinte ugyanis 1625-ben, 77 éves korában fejezte be földi pályafutását. A hiteles dátumot (1614. április 7.) egy levéltáros fedezte fel a múlt század végén, s ma úgy tudjuk, hogy 73 éves volt, 1541-ben vagy 1540 végén született.

A festő bölcsője

Kréta adott életet és ecsetet...

Paravicino

Születési helyét sokáig homály fedte, általában csak azt tudták róla, hogy „görög”. Pedig nemzedékek olvasták, de nem értették; vagy látták, de nem olvasták vásznain: „Doménikos Theotokópoulos krés e'poiei”, azaz „a krétai Doménikos Theotokópoulos készítette”. Csak a XIX. század végén hívta fel rá a figyelmet — egymástól függetlenül — a német Justi és a görög Bikelas. De amikor Szent Pál apostolt festi, az ő kezébe is Titusz krétai püspökhöz intézett levelét teszi. Paravicino Greco ravatalára írt szonettjében ugyancsak a szigetet emlegeti: „Kréta adott életet és ecsetet, Toledo jobb hazát, hol a halállal az örökkévalóságba vonul be.” (A verset rosszul szokták idézni; a vesszők téves elhelyezése a spanyol eredetiben megváltoztatja az értelem. Grecóhoz oly közel álló személy, mint Hortensio Félix Paravicino trinitárius költő nem állíthatta, hogy „Toledótól kapta az ecsetet” is.)

Egy korabeli olasz levél „candai születésű fiatalembernek” nevezi, s ő maga is így jelöli meg szülőhelyét, amikor 1582-ben tolmácsként szolgál az Inkvizíciónak egy mohamedánsággal vádolt görög ügyében. Ehhez csak annyit kell hozzátenni, hogy Candia volt Heraklion krétai főváros neve az 1204 óta tartó velencei uralom alatt. Meg azt, hogy bölcsője dicsőségére más krétai helység is igényt tartott; ezért állítottak neki szobrot Fodelében.

Greco ifjúkoráról nem sokat tudunk, de immár többet, mint harmincegynéhány esztendeje: 1961-ben C. D. Mertzios, 1975-ben Marie Constantoudaki hozott nyilvánosságra addig ismeretlen adatokat. Ezek szerint 1566-ben egy candiai közégyzdi okiratban jelenik meg Maistro Menegos Theotokópoulos sgourafos, azaz „Menegos Theotokópoulos mester, festő”, és ugyanabban az évben ki is sorsolják egy képét. Krisztus kínszenvedésének egy jelenetét ábrázolta arany háttér előtt, és értékelésében részt vett Georgios Klotzas ismert ikonfestő is.² A fiatal Greco tehát már hazájában is festőként működött, és a hagyományörző, későbizánci stílust követte. Nyugaton letelepülő honfitársai a *madonneri*, „kevert stílust” fejlesztik ki keleti és olasz elemekből. Greco viszont szakít Bizánccal, hogy Tiziano és Tintoretto nyomdokaiba lépjen. 1568 augusztusában már Velencében találjuk, ahol népes görög kolónia él. További két év múltán Rómában bukkan fel, és Giulio Clovio dalmát miniatűrfestő mint Tiziano tanítványát ajánlja Alessandro Farnesio bíboros jóindulatába. (Hogy valóban tanítványa volt-e az agg mesternek, vagy csak „követője”, mindmáig tisztázatlan.) 1572-ben a római Szt. Lukács Akadémiának ő is miniatűrfestőként fizet tagdíjat. 1577. július 2-án azonban már Toledóban van.

Az ihletet adó város

Nemes, fényes bánatoáros,

Ódon palotákkal ékes...

Garcilaso de la Vega

Grecót kétségtelenül El Escorial hatalmas monostorának az építése vonzotta — „palota az Istennek, hajlék a szerzeteseknek, kunyhó a királynak, sírhely őseinek” —, ami érthető is, mivel Olaszországban nem érte el a remélt sikert. De nem vaktában indult útnak, hanem egy spanyol ajánlásával, akinek a „bátyja” (valójában apja), Diego de Castilla, a toledói káptalan dignatáriusa volt. Rajta keresztül jut első megbízásaihoz: a székesegyház sekrestyéje számára megfesti az első *Expoliót* (*Jézust megfosztják ruháitól*), a Santo Domingo el Antiguo új temploma számára pedig a főoltár hét és a két mellék-

oltár egy-egy képét. (Ma már sajnos csak három van a helyén, a többi elég gyenge másolat.)

A 80-as évek elején készül az escoriáli monostor számára *Szent Mauritius és a tébai légió vértanúsága*, de nem nyeri meg II. Fülöp tetszését. Túlságosan távol áll a szokványos mártíriumoktól: hiányzik belőle a drámaiság és a vér. A légionáriusok nyugodtan beszélgetve, elegáns mozdulatokkal határozzák el életük feláldozását. A király nemtetszése döntő hatással volt Greco egész életére: nem vált „udvari festővé”. Toledóban marad, és főleg ottani főpapok, kolostorok, plébániák és magánszemélyek számára dolgozik. Ez magyarázza a vallásos témák túlsúlyát és némelyik téma (*A keresztet átölelő Jézus, Szent Péter könnyei, Assisi Szent Ferenc, A bűnbánó Magdolna*) gyakori megismétlődését. Olyan is akad, amelyből több mint húsz példány készült! A minőségi különbségek viszont nagyok: segítők és tanítványok — közöttük a fia is — készítenek másolatokat, s a mester sokszor csak javít, és aláírja őket vagy azt sem. Ennek tulajdonítható, hogy Cossio 498, Camón Aznar 850, Wethey pedig csak 285 művet ismer el hitelesnek.

Hogyan lett az élete delén álló művész második, „jobb hazája” a Madrid mellett lassan háttérbe szoruló Toledó, ahová 36 éves fejjel érkezik, és ahol haláláig 37 esztendő telt?

Gregorio Marañón, a történész orvosprofesszor, Toledó szerelmese, a város „keleti jellegét” hangsúlyozza³. Ezért örökítette meg a festő újra és újra bibliai — vagy kivételesen — mitológiai témák háttéréként, hol Jeruzsálem, hol Trója „szerepében”. (Egyetlen ismert mitológiai témája *Laokon*; háromszor festette meg, de csak egy példánya maradt fenn; ma Washingtonban található.) Ugyanakkor „kozmetopolita város” is; nemcsak a három nagy monoteista vallás és kultúra, a keresztények, mohamedánok és zsidók százados együttélése nyomta rá bélyegét. Egy kortárs író, Sebastián de Horozco szerint „falai között összegyűltek spanyolok és franciák, teutonok és németek, magyarok, szárdok, florentinek, genovaiak, rómaiak, velenceiek, törökök, nápolyiak, navarraiak és aragónok...”. Görögök is éltek itt; Greco végrendeleti felhatalmazását is aláírta tanúként kettő. (A franciák közt sok volt a pék és vízholdó, mások ötvösséggel, pénzváltással és selyemszövésssel foglalkoztak. Kik lehettek és milyen mesterséget űzhettek a toledói magyarok?)

Toledó akkor még mindig egyházi központ és egyetemi város volt, ahol akadémiák működtek. Grecóval egyidőben tartózkodott ott Lope de Vega és Avilai Szent Teréz, de nem tudjuk, találkoztak-e. Másokat vásznon meg is örökített, mint az említett trinitárius költőt — aki a nagyszerű arcképért cserébe négy szonettet szentelt neki —, a jogász Cevallost, De la Fuente doktort, kora egyik nagy orvosát, Covarrubias kanonokot és több, számunkra sajnos névtelen lovagot. Úgy látszik, többet érintkezett egyháziakkal és értelmiségiekkel, mint festőtársaival. Ő maga is „reneszánsz értelmiségi” volt, a festők viszont még „középkori mesteremberek”. Nem nehéz elképzelni a toledói barátokat, amint hosszú, téli estéken kezüket a serpenyő paraszánál melegítve beszélgetnek-vitatkoznak a szellemes, különös olasz-spanyol keverék nyelvet beszélő festővel.

A festő háza

Megrakott tűzhely tüzénél heverve...
Torres Villarroel

Toledói éveinek nagyrésztét Greco a *judería*-ban, az egykori zsidónegyedben tölti, a templomná átalakított és Szűz Mária halálának (*Tránsito*) szentelt zsinagóga szomszéd-ságában. Ott bérel lakást 1585-ben az alkimista hírében álló Villena órgróf házában, a század végén elköltözik, de 1604-ben megint visszatér. Talán azért, mert a meredek folyópart szebb volt és világosabb, a festésre alkalmasabb, mint a központibb fekvésű, szűk utcák?

Greco e lakóháza nem maradt fenn; sok turista esik tévedésbe, amikor nem tesz különbséget a „Greco-ház” és „Greco háza” között. A régi lakóház helyén ma tér és kis közkert van, szép kilátással a mélyen folyó Tajóra és a sziklás túlsó partra. A mai Greco-ház romos épületét 1906-ban vette meg egy műbarát arisztokrata, Vega-Inclán márkí, és restauráltatta, hogy bemutassa, milyen környezetben élt és alkotott a mester. A dolog azonban megtévesztő is lehet: Villena tulajdona bérházzá süllyedt palota volt, ez viszont *morisco* jellegű családi ház, pontosabban annak egy része, mivel épület emelkedett a mai kert helyén is. A helyi hagyomány szerint egykor Samuel Ha-levi, Kegyetlen Péter kasztíliai király kincstárnoka lakott benne. XVI—XVII. századi anyagokkal és díszítőelemekkel állították helyre, s ma olyan, mint a festő korában egy jómódú, egyemeletes ház lehetett: boltíves kapualj, futószőlős-macskaöves udvar kerekeskúttal, színes, talaverai csempék a falon, kis oratórium, baldachinos ágy a hálójában, padkás konyha vörösréz edényekkel és *estrado*, szőnyegekkel borított pódium, ahol fonni-varmi szoktak a ház asszonyai. Természetesen „műterem” is található benne, Szent Péter-képpel az állványon. Valójában nagyobbak, illetve több műhelynek kellett lennie; ekkora helyiségben nem fértek volna el a segédek és a nagyméretű képek. (A Greco-házat hamarosan kibővítették a szomszédos épülettel, ez a most felújítás alatt álló Greco-múzeum.)

Jusepe Martínez, a fél évszázaddal később élt festő szerint, aki nem mondható mindenben megbízható forrásnak, Greco otthonában az étkezők alatt zenészek játszottak, és a festő a keresetét mind el is költötte. Az utóbbi igaz lehet. A halála után felvett leltár szerint meglepő, mily kevés volt bútorainak száma, annál is inkább, mivel élete végén 24 helyiséget bérelt. Az ülőbútorok hiányát egyesek keleti szokásként magyarázzák: szerintük a székeket párnák helyettesítették, amiket nem tartottak fontosnak feljegyezni.

Fennmaradt viszont kis könyvtárának részleges jegyzéke. Legtöbb könyve olasz (67) és görög nyelvű (27) volt, spanyol csak tizenhat akadt. Építészetről tizenkilenc szólt, nem tudjuk, milyen nyelven; valószínűleg olaszul. Bölcséleti és vallásos könyvek, klasszikus költők, Homérosz, Petrarca és Ariosto művei, valamint természetesen a Biblia szintén megtalálható volt könyvtárában.

El Greco asszonya

Toledóban közelebb leszel hozzám?

Rilke

Greco-t nemcsak a megbízások, a siker, a város keleti vagy kozmopolita jellege és a barátok kötötték Toledóhoz, hanem valószínűleg egy nagy szerelem, majd annak az emléke is.

A Görög, mint mondtuk, 1577-ben érkezett Toledóba, és 1578-ban született meg egyetlen fia, Jorge Manuel, később a székesegyház és a királyi alkazár építőmestere. Tudjuk Jorge Manuel anyjának nevét, és ismerni véljük arcvonásait: ő lehet a feketeszemű „hermelines hölgy” (Glasgow) és a „hajában virágot viselő” (London) modellje. Ezzel azonban ismereteink majdnem ki is merülnek: Jerónima de las Cuevasnak nyoma veszett. Az idézett végrendeleti meghatalmazásban a szokásos „hites felesége” kifejezés nélkül nevezi meg őt a festő, s bár a „néhai” jelzót sem használja, minden egyéb utalás hiánya arra vall, hogy már régen eltávozott személyről van szó. Másrészt illescas község Caritas-kórháza számára festett képei leírásánál valaki a serkenő szakállú Jorge Manuel a művész „unokaöccsének” nevezi, ahogy a törvénytelen fiúkat szokták. Ezt erősítette meg a Cervantes-életrajzíró, Astrana Marín által 1957-ben közölt adat: egy 1631-ben keltezett beadványban Jorge Manuel Theotocópuli kiskorú árváinak apai nagyszülőiként Dominico Greco festő és egy meg nem nevezett „hajadon” szerepel. A művész fiának anyját soha nem vette feleségül, s valószínűleg fiatalon hunyt el, talán éppen a szülésbe halt bele.

Egy másik feltevés szerint kolostorban fejezhette be az életét, bűnéért vezekelve, mint annyi más elcsábított leányzó. Ezt azonban valószínűtlenné teszi részint a fiúnak az apa által való elismerése, részint a két család közötti jó viszony: évek múltán Jorge Manuel a Cuevas-család egyik tagjának lett a gyámja.

Felvetődött házassági akadály gondolata is, például Jerónima „újkeresztény”, azaz zsidó származása. E téren viszont Toledóban elnézőek voltak; akadtak „újkeresztények” egyháziak, nemesek, minden rendű-rangú emberek között, csak a lovagrendekbe nem vették fel őket.

A rejtély — miért nem vette feleségül Greco Jerónimát? — talán soha nem fog kiderülni. Így mindenki szabadjára engedheti képzeletét, mint *Greco Asszonya* című regényében Elisabeth Szél (magyarul 1973-ban jelent meg) és Jesús Fernández Santos: *A Görög* című művében (1985). A Madridban élő magyar írónőnél a házasság akadálya a származás és Jerónima elmezavara; fiatalon, második szülésébe hal bele. A spanyol szerzőnél viszont túléli a vele nem sokat törődő festőt.

Akik készek egy öregedő Jerónimát elképzelni, azok feltevéseikhez táptalajra találtak egy érdekes, Greco köréből, de nem feltétlenül az ő kezétől származó képben. A vászon egy évtizede került észak-amerikai magántulajdonból a madridi Szépművészeti Akadémia birtokába, s családi jelentetet ábrázol: négy nőt (két szolgálót), egy kisfiút és egy cicát. Az idősebb, szemüveges, kötő asszony akár Jerónima is lehetne.

A legtöbben mégis korai halálát sejtik, s azt, hogy ez Greco szívében be nem gyógyuló sebet ejtett. Sokan Greco Szűz Máriáiban is mind Jerónima de las Cuevas átszellemült, távolodó, mintegy álmokban visszatérő arcát vélik felfedezni.

El Greco híre

*Mindenben egyedülálló
és külön volt, mint képei.*
Pacheco

„Misztikus, manierista, a modernség előfutára. Holdkóros és asztigmatizmusban szenved. Spanyol és görög... Bár különösen hangzik, a fenti, össze nem illő jelzőket ugyanarra az emberre, a nyugati civilizáció egyik legnagyobb művészére alkalmazták” — írta Jonathan Brown a nagy 1982-83-as Greco-kiállítás (Madrid—Washington—Dallas) alkalmából.⁵ Greco művészetét már életében is ellentmondásosan értékelték. P. José Si-güenza, El Escorial történetírója 1605-ben ezt vetette papírra: „Dominico Grecótól, aki most Toledóban él és készít kiváló dolgokat, maradt itt Szent Mauritius és katonái képe, melyet e szentek oltára számára festett. Nem tetszett Ófelségének, ami nem csoda, mert keveseket elégít ki; bár azt mondják, szerzője sokat tud, és kitűnő alkotások kerülnek ki keze alól.”

Különc voltát emelte ki Velázquez apósa, Francisco Pacheco is kora kiválóságairól szóló könyvében. Greco művészete kezdettől fogva sokakat meglepett, hol vonzott, hol pedig tiltakozásra késztetett. Így születtek a róla szóló naiv vagy tudálékos hiedelmek: bolond volt, mert épeszű nem fest így; stílusát szándékosan változtatta meg, mert unta, hogy képeit Tiziano műveivel tévesztik össze; azért lett rajza „kificamodott”, és palettája „nyugtalanító”, mert „merészségével” akart kiténni. Jusepe Martínez a „szeszélyes” és „extravagáns” jelzőkkel illeti, Antonio Palomino pedig a XVIII. század első negyedében másfél évszázadra szólóan fogalmazta meg az uralkodó véleményt: „Amit jól csinált, senki nem csinálta jobban; amit rosszul, senki nem csinálta rosszabbul!” De Stirling—Maxwell, az első angol nyelvű spanyol művészettörténet (1848) szerzője is úgy véli, hogy Greco elmebeteg volt, és lángesze csak „világos szakaszaiban érvényesült”.

A szándékos stílusváltás mellett két „mese” került forgalomba a Görögről: Rómában ellenségessé vált körülötte a légkör, mert javasolta, kaparják le Michelangelo falfestm-

nyeit a Sixtus-kápolnában; ő fest helyettük jobbat. A másik: Greco nem adta el képeit, hanem csak bérbe adta őket. Ez a hiedelem azért meglepő, mert a művész toledói tartózkodásának kezdete óta pereskedett az árak miatt. Adatok vannak rá, hogyan kellett alkudnia, s hogyan engedett néha az árból, csak hogy előbb jusson pénzhez.

A XX. században kísérletek történtek meglepő művészetének magyarázatára — mind a háromnak spanyol orvos volt a szerzője. Germán Beritens 1913-ban akarta „Greco aberrációit tudományosan megvilágítani”. Szerinte a festő asztigmatizmusban szenvedett, ez magyarázza „aránytalan” alakjait. Ugyanakkor figyelmen kívül hagyta, hogy arcképein hiányzik a torzítás.

Gregorio Marañón már említett művében azt fejtí ki, hogy Greconak a toledói Nunciuskórház elmebetegei szolgáltak modellként az apostol-sorozatok és a Szent Lajos-képek festéséhez. A professzor rendkívüli tekintélye lehetővé tette, hogy a mai ápolitakat megnövesztett szakállal és bibliai öltözetben fényképezzék le. A vásznak és a fényképek közti hasonlóság megdöbbentő volt. Marañón magyarázatként azt is hozzátette, hogy a toledói, főleg a város környéki, falusi lakosság antropológiai jegyei Greco kora óta alig változtak, mert a tartomány mindig kivándorlási terület volt, alig olvasztott magába új csoportokat. Szent Lajost illetőleg pedig kijelentette: a nagyszerű párizsi kép és toledói változata ugyanazt a betegét ábrázolja nyugodt, illetve zaklatott lelkiállapotában. A szakértők szerint azonban a párizsi vászon eredeti kép, a toledói másolat egyik tanítványától származik.

Perera beszélt először 1953-ban arról, hogy Greco „keleti emberként” kábítószerrel, hasist élvezhetett. Ezzel kapcsolatban az észak-amerikai Gordon Wasser levélben mondta el tapasztalatait:

„Egyes gombafajták nagymértékben növelik az érzékszervek benyomásait. A színek sokkal élénkebbek, és erősebbek a kontrasztok a fény és az árnyék között. A mexikói Sierra Mazatecában szerzett tapasztalataim után New Yorkba tértem vissza bizonyos mennyiségű, szárított gombával. Érdekelt, hogy ilyen állapotban megőrzik-e tulajdonságaikat... Hogy kipróbáljam, ettem egy adag gombát... Aznap este nagy vihar volt... Éjjel kettő felé, már a gombák hatása alatt, kihajoltam az ablakon, és mindjárt kijelentettem, hogy a zivataros ég ugyanolyan, amilyet Greco festett Toledó fölél...”⁴

Az asztigmatizmus-elméletet hamar elvetették; a kábítószerrel kapcsolatos feltételezés pedig alig került be a köztudatba; a modellt ülő bolondokban is kevesen hisznek manapság. De a tények továbbra is változatlanok: „kificamodott”, megnyújtott alakjai, változó palettája, kései műveinek harsogó színei, apostolainak megszállottsága, belső tüze, mely az idő múltával egyre nő, és a toledói Greco-múzeum sorozatában éri el tetőfokát, a viharos egek és drámai tájak, melyeket nem a természetből másolt.

Greco, „az expresszionizmus előfutára”, a nagy spanyol misztikusok kortársa volt. Nem állhatott az ő hatásuk alatt? Nem az ő élményeiket akarta vászonra vinni? Ennek a feltevésnek sincs ma sok híve. Semmi jel nem mutat arra, hogy ismerte volna írásaikat. Inkább csak mai szemmel látunk párhuzamot a misztika irodalma és Greco festészete között, amikor vallásos kompozícióiban áttöri a természetűség határait. Küszködni látszik, ahogy a misztikusok küszködnek a szavakkal, hogy kifejezzék a természetfölötti valóságot.

A festő dicsérete

*Ahogy egyre följebb szálltam,
elvakult szemem világa...
Keresztes Szent János*

Élete végén rosszul ment a sora. Megbízásokat még kapott — a toledói Tavera-kórház oltárképeit be sem tudta fejezni —, de a megrendelők érdeklődése kezdett más, újabb stílusok felé fordulni. Mások nehezen fizettek, s kölcsönöket kellett felvennie, hogy anyagot tudjon vásárolni, és fizesse a segédekét és mesterembereket.

Azt hiszem, főlöszleges azon vitatkozunk, hogy Velázquezet vagy El Grecót illeti meg az elsőség. Helyette álljon itt Gregorio Marañón befejező gondolata *El Greco és Toledo* című könyvéből.

„Íme a történet vége, melyben megpróbáltam elmondani, hogyan talált Theotocópuli zsenije Toledóban kedvező történelmi, emberi és misztikus légkörre, pedig Európa bármely más táján, még El Escoriálban is csalódott volna, és hogyan lett minden idők egyik legnagyobb festője. Greco nagy titka: kudarca. Csodálatos vásznakot festett, de nem volt képes hitének misztériumát olyan teljességgel kifejezni, ahogy megálmodta. Képei — főleg élete utolsó szakaszában — kétségbeesett jelek, hogy megértesse magát Istennel. Hiábavaló kísérletek, mert Istennel hangtalanul kell beszélni, mint a misztikusok, nem pedig ecsettel a kézben, még ha festői lángész is valaki. De a kudarcban rejlik dicsőségének a titka, hősiessége értéke. Nem azok a hősök, akik győztek, hanem azok, akik álmodott hőstettek megvalósításáért küzdve estek el.”

Jegyzetek

1. Cossío, M. B.: *El Greco*. Madrid, 1908. (Legújabb, átdolgozott kiadása: Madrid, 1981.); 2. Mertzios, C. D.: *Domenicos Theotocopoulos. Nouveaux éléments biographiques*. Arte Veneta 15 (1961). Constantoudaki, M.: *Dominicos Théotocopoulos (El Greco) de Candie à Venise*. Documents inédits. Thesaurimata 12 (1975); 3. Marañón, G.: *El Greco y Toledo*. Madrid, 1956. (7. kiadás 1990); 4. Idézi Marañón fenti művében. *A Toledo látképe* című képre (New York) utal; 5. Brown, J.: *El Greco, el hombre y sus mitos. El Greco de Toledo*. Madrid, 1982.

El Greco: Ifjabb Szent Jakab (Szépművészeti Múzeum)